

הצהרת אמונים לשפה שלי

העברית הזו תתגלם אחרת בריבוי מרחביה הגיאוגרפיים: זו תהיה עברית אידיומטית, מקומית, עברית בנוסח פריז, או בנוסח לונדון, ברלין, ליסבון, ניו יורק. המהגרים הישראלים יחיו בפיצול בין שפת הדיבור לשפת הכתיבה, משעה שהטריטוריה של השפה תהיה קודם כול נכסי הרוח המאורכבים במוחם.

1.

בימים האלה, החדורים בחומרת השעה, כשקול קורא במדבר לעזרה, מתחנן על נפשו ואין שומע, אין עונה; כשנדמה שמתבשר סופו של עידן, שיש לו עכשיו קץ וקצה של ממש; כשתחושה של אובדן מציפה אותנו בכל כך הרבה מישורים – הגיעה לשון ההזמנה הזאת של כתב העת 'הו!' והעירה בקרבי עוד חזיון אימה: זה של העדר-הזמנה, של העדר-הכנסת-אורחים בעברית; זה של לכתוב בחלל ריק, או של לכתוב באין נמען. חזון אימה החורג מן המוות של האנושי ומצית בתורו פחד מוות אחר, מלנכוליה אחרת: מותה של שפה. לשון ההזמנה, המבקשת להטיל ספק ספקולטיבי באונים וביכולת ההישרדות של עצם המוליך של המחשבה שלנו, של עצם כלי העבודה שלנו – השפה, העברית – חורגת מסימון אפשרות הכיליון, מן המוות הפיזי או הנפשי שכל כתיבה מתחככת בו מניה וביה. שכן, אף שזה שנים אנחנו עדים להשטחה של השפה ולהתרופפותו של המרחב הספרותי בתוכה, אף ששיטוט עירוני מפגיש אותנו שוב ושוב עם ספרים וספריות וארכיונים נטושים על ספסלי שדרות, אנחנו עדים גם להיאחזות חסרת תקדים בכתיבה בעברית. האם ההיאחזות הזאת, בצורת קורפוס גדל והולך של ספרות ממואר בעקבות הזמן האבוד, נעוצה בפרדוקס הזה ואולי אפילו ניזונה ממנו, כלומר נכתבת על היעלמות בשפת ההיעלמות? האם העברית תסכין אי-פעם לשוב ולהיות מתה? או שמא רצף האירועים שאנחנו עדים להם אינם אלא מומנט חולף בחיי השפה? אפשר לזהות בחרדה ובאוזלת היד שלי ושל אחרים מסורת של כתיבה על שאלת העברית, בראש וראשונה הטקסט הנודע שכתב גרשם שלום לפני כמעט מאה שנה, "הצהרת

אמונים לשפה שלנו" (1926), לכבוד יום הולדתו הארבעים של פרנץ רוזנצווייג, טקסט שלא רק מייפה, ברגע של צלילות מלנכולית, את הקואורדינטות לשיחה הנמשכת הזאת, אלא גם פורש את התוכן והטון התהומיים שלה, שהם לעד ספק-בחוץ ספק-בפנים. גרשם שלום כתב את הטקסט הזה מפלשתניה, בגרמנית, כשהוא צופה – גם הוא באימה – במעבר של העברית משפה מתה (אך האם יש דבר כזה, שפה מתה?), שפת קודש, לשפת חולין חיה הבוקעת מכיכרות העיר. אותה שעה עמד שלום על סף מה שהיה לנו מאז למובן מאליו: מניפת העברית כשפת היומיום המשמשת לתקשורת בכל מיני משלבים, בתרבות, במדע, במשפט, בכלכלה, בפוליטיקה, בטכנולוגיה, בבירוקרטיה, במדיה: עברית כשפת המדינה. פרשנים רבים, דתיים כחילוניים, שנדרשו לטקסט הסוגסטיבי של גרשם שלום, והפכו את הסצנריו שלו למצע אנליטי מארגן, חשו שהוא מדבר אליהם מן העתיד; שדווקא מפני שבא מן העבר הקדמוני, הוא נמצא מדובב את העתיד לבוא, ושעל כן, במובנים רבים, מה שעתיד לקרות בעצם כבר קרה. הדטרמיניזם הכפול נוסח גרשם שלום שייך לשני ממדי זמן מנוגדים לכאורה באופן כרונולוגי: הוא קשור במקורות העבר, בנבוא את חזרתם בעתיד. כשאנחנו מדברים מתוך ההווה, אנחנו נתונים למעשה בצבת הגורל, העבר והעתיד גם יחד. ההווה חומק מאתנו בכל עת בשל החיבור הלא-ניתן-להתרה בין אירועים טקסטואליים לבין אירועים חיים. המצע ללא מוצא של השפה העברית עשוי להיות עבור אחדים סיבה לחוסר אונים גמור; עבור אחרים הוא עשוי לקרוא דווקא לאחריות אורחית. אך אלה כמו אלה מגיבים לטראומה, כלומר לא-היכולת שלנו לחיות את ההווה, המשליך אותנו ממנו והלאה בהיותו תמיד עודף, תמיד לא-בעתו.

גם אם גרשם שלום סימן רגע אחד בהיסטוריה של השפה, שבו האנושי התערב בגורלה של העברית וכמו הקים אותה לתחייה ("עכשו" העברית"), השפה הזאת, שהייתה כאן מאז ומעולם, שמורה בפולחנים ליטורגיים ובלימוד תורה, היא-היא הנושא של הטקסט שלו. בני האדם מושלכים לשפה, ומה שקורה, כביכול מכוח החלטתם, רודף ותוקף אותם בעל כורחם מתוכה, אורב להם, ולאמתו של דבר, אוכף את מהלכיהם האוטונומיים לכאורה. מה שקורה ויקרה הוא אפוא הכרחי. במילים אחרות, מה שנראה כחילונה של העברית, כהשגרה והשטחה של תהומותיה, אינו באמת כזה.

ההעתקה של שפת הקודש, שהייתה מנועה מכוח פוליטי ריבוני, אל טריטוריה פוליטית-צבאית, ההפיכה שלה משפת אב לשפת אם הנלמדת בבתי ספר ובסביבה המשפחתית-חברתית, והכבולה בכללי האחדה, סטנדרטיזציה, במשמעת ובקונוונציות הקולקטיביות, אין בה כדי להתגבר על כוח הבריאה של השפה העתיקה ושל שמותיה הפוטנטיים שאינם נאלמים דום. העברית היומיומית מושפעת ממה שעתיד לבוא עליה. החילוניות המדינית והרוחנית אינה אלא נגזרת של השפה, שנתיב התהום כבר נסלל בה, תמיד. הזמן יגלה את מרכיבי האמת שהשפה טומנת בחובה, מכיוון שמילותיה מסגירות לא רק עבר מודחק אלא גם את ידיעת העתיד, מכיוון שתוססים בה כאחד כוחות של אחר-מעשה ושל לפני-מעשה. ואולם בעבור אנשים חילוניים, כמוני, הכותבים עברית, חושבים בה, חולמים ושותקים בה, מהו נתיב התהום הסלול? הן גם אני כורעת תחת הכובד של מה שעתיד לבוא. ובכל זאת, מה שאני רוצה לכתוב אינו בדיוק ניבוי (איבדתי את כושר הראייה של התמימות שעשוי היה לגלות אמת בלתי צפויה). הוא יותר בבחינת הצהרת אמונים. הטקסט הזה

אינו ניחן בקומפקטיות החזיונית של הטקסט של גרשם שלום. אם נשורה לתוכו נימה של נהי, הרי היא קשורה בהתנסות סובייקטיבית, בנקודה מסוימת בזמן המדומיין שבה שרר עבורי איזה תואם בין השימוש בשפה, הקריאה, הקריאות.

2.

אחת ההתנסויות הילדיות המוקדמות שלי בכתיבה (איני זוכרת באיזה גיל) הייתה בהשראת שירי האי-גיון של אדוארד ליר ולימוד של מילות מליצה. הנה: "שפתי רוטטות לצליל אֶנֶשֶׁת רוח / וקול דילוג שְׁוִיִּסְקִים על גבי האלפס. / אלוֹנֶטִי נחה על גזע עֵץ אשוח / ואני שמה פס." זה היה ניסיון מודע, אני מניחה, לחרוץ לשון, כלומר לייצר אבסורד דרך חיבור בין משלבים מנוגדים של שפה באמצעות המוזיקליות של החריזה. זה היה משחק שבו "שמתי פס" כמעט בבטחות המתריסה "אחת היא לי", הן מפני ש"קשקשתי בקומקום", כלומר חמדתי לצון, והן מפני שחציתי גבולות על ידי רצועות הדפוס ששרטטתי על הדף. "לשים פס" זה במובן מסוים לכתוב. השפה החרוזה הייתה שפת האב שלי בתיכון, בצבא ובראשית הלימודים באוניברסיטה. אבל מאז התחלתי לכתוב ממש, אינני מסוגלת לחרוז. היה עליי לשכוח שפה מסוימת, לשים מאחוריי חומרה של חריזה כדי לפנות מקום לשפה אחרת שמעיינותיה אֶפְקִיבִיִּים. שני שלבי החניכה האלה מוסיפים לדיון של גרשם שלום שני ממדים מכריעים שאינם מופיעים בו: האחד הוא המשמעות וההשלכות של לידה לעברית כשפת אם; השני הוא הכתיבה הספרותית בעברית.

שלום חשש מן החדל-לשוניות של דוברי העברית בעתיד, שאותם הוא מכנה "הנוער שלנו", "ילדינו" ("האם לא תפער את פיה התהום של השפה הקדושה, אשר קיבענו אותה בקרב ילדינו? [...] האם יהיה לנו נוער שיחזיק מעמד במרד של השפה הקדושה?"). אבל האם קיימת חדל-לשוניות כפשוטה? גם דוברי עברית, שנולדו וצמחו בה ולמדו לראות את העולם מבעדה, בלי ששום שפה אחרת תהיה שגורה על לשונם, נחשפו מאז ומעולם, ולו בסבילות, ללשוניות אחרות של הוריהם, הורי-הוריהם ושכניהם. ובעצם, המצב הנורמלי של האנושות המדברת, שההיסטוריה הלשונית שלה משולבת בהיסטוריה הפוליטית, הוא אותו פוטנציאל לריבוי הנעוץ בכל שפה.

שפה לעולם אינה אך ורק אוטוכטונית או אחידה. העברית מעודה לא הייתה חדל-לשונית, אלא מעשה עירוב והכלאה של לשונות. היא שאלה ואירחה ותרגמה והטמיעה לתוכה שמות זרים ומבטאים זרים. "יש לי רק שפה אחת, והיא אינה שלי," כתב דרידה בספרו 'החדל-לשוניות של האחר' כדי לתאר את תנאי הקולוניאליזם המפורש שבתוכם גדל באלג'יריה, ובתוך כך את הקניין החמקמק של כל שפה שאינה טהורה, את מה ששמעון אדף דוחס בביטוי "הלשון נושלה", שפה המצטברת ונגרעת מניה וביה, לא רק במצבי קיצון של דמנציה או אפזיה. מכאן הממד השני החסר בטקסט של גרשם שלום: הכתיבה הספרותית בעברית. בצד שפת המדינה וכנגדה הלכה ונתהוותה שפת כתיבה עברית, שיש בה, מהטעם שציון זה עתה, אינטימיות עצומה עם ספרות מתורגמת, מתארכת, נטמעת; שפת כתיבה תחת-השפעה, שפה פוליגלוטית, הנעוצה באפשרות ובחופש לחלץ משפת האם שפה זרה, ובמילים אחרות, לפלס לשפת האם דרך מעבר לידוע, להתנגד לבנליזציה שלה,

המצמצמת את כפל הפנים או את ריבוי המשמעות שלה. (פעמים רבות נובעת החרדה לעברית הפרפורמטיבית מצמצום הכפילות בכוח למובן אחד, לפן אחד. אני חושבת על קדמוניות השורשים "לחם" ו"כרת" שמעלים הימים הנוראים האחרונים.) הסובייקט הלשוני הכותב נבנה מתהום אי־הוודאות השבה ודוחקת את שפת היומיום השחוקה אל הקצה וממציאה אותה מחדש. "כותבים הם כמעט תמיד סוג של מהגרים בלשונם ובמולדתם," כתבה רונית מטלון על הגלותיות האינהרנטית לספרות, גלות מרצון ושלא־מרצון, דווקא מלב המעורבות המוכתמת. במובן זה, השאלה על מה שיקרה לעברית היא כבר שאלה ספרותית. מאז ומעולם הייתה. היא אינה משרטטת גבול חיצוני של אירוע פוליטי־היסטורי אסוני. היא חלק מדינמיקת החיימוות של הספרות עצמה.

3.

אבל האם דיאספוריות פשוטה כמשמעה, הגירה מטריטוריה פוליטית לאומית, עתידה יום אחד למחוק את הספרות העברית? אם לא תהיה ישראל, האם תהיה כתיבה עברית? האם כתיבה ספרותית בעברית יכולה לשוב ולהתקיים בהקשר חוץ־ריבוני? האם היא זקוקה לשפת התקשורת השימושית, הנורמטיבית, כדי להתנגד לה ולפעור בה תהום? האם היא יכולה להתעצב כנגד שפת דיבור אחרת שאינה עברית? לכאורה, כן, כמובן. אם אפשר להתבונן בדיעבד אלפיים ויותר שנים אחורה, אפשר לדמיין גם מאות שנים קדימה. הלשון היא הלא מה שנשאר, הנכס המנטלי הנייד, האוניברסלי־בכוח, שאפשר לשאתו ממקום למקום, מעבר לטריטוריה שבה נולד. דור המעבר ייקח עמו אפוא את העברית, וצאצאיו, "ילדינו", "הנוער שלנו", שיאמצו את שפת ההגירה השלטת, את לשון הרוב, יגדלו בתפוצות עם יחס סביל לעברית הזו, בדיוק כשם שאנחנו גדלנו עם הפולנית והרוסית והערבית, ואולי גם הם יבקשו קרבה אליה, יחדשו את הזיקה כלפיה, ילמדו אותה מטעמים של מחויבות, או אחריות בין־דורית, או נוסטלגיה.

העברית הזו תתגלם אחרת בריבוי מרחביה הגיאוגרפיים: זו תהיה עברית אידיומטית, מקומית, עברית בנוסח פריז, או בנוסח לונדון, ברלין, ליסבון, ניו יורק; הניבים האוטונומיים יושפעו משפת המקום כמו היידיש, בדומה לווריאציות של לשונות הצרפתית בשווייץ, בלוקסמבורג, בבליה, ולהבדיל, בקוויבק, באלג'יריה, בגיאנה הצרפתית, מקומות שחיים בהם דוברי צרפתית שאינם ילידי צרפת, שהשפה, שאינה אפוא הלאום שלהם, נכפתה עליהם באלימות ההיסטוריה הפוליטית, בתנאים של כיבוש מדיני. המהגרים הישראלים יחיו בפיצול בין שפת הדיבור לשפת הכתיבה, משעה שהטריטוריה של השפה תהיה קודם כול נכסי הרוח המאורכבים במוחם.

אבל האם במקרה של העברית יכולה השפה להמשיך ולהתקיים רק כשפה כתובה? שפה כרוכה במחוות גוף, באינטונציה, שהמכלול שלהן, המייצר מרחב תהודה מודע ולא־מודע, הופך אותה לעוגן של הרגשת עולם ומעניק לנו תחושת שייכות כמו־אינסטינקטיבית. כך, כשאני מקשיבה לשירו של יעקב שבתאי, "עם רדת יום" ("אם תבואי בת, / אראה לך שם, / את ספסל העץ אראה לך שם, / נם תפוח גם אגס כבר נם, / נם כמו אז עם רדת יום. // תריס חדרי סגור / ואיש לא גר, / אור אינו נראה / כי איש לא גר, / גם אמי אינה

רוקמת כבר/ כך כמו אז עם רדת יום", אינני צריכה לזהות בתוכו דבר מהביוגרפיה הפרטית שלי כדי שיהיה לי דימוי רגשי מוחש של הדמויות שהוא מתאר, של הנפשות הפועלות בו ומלאכת כפיהן. תמונת השיר נעוצה כבר בתיבת תהודה רחבה של דימויים, סיפורים של דבורה בארון, רומנים של וירג'יניה וולף, הציור ההולנדי של המאה ה-17 – כולם מתורגמים לעברית שהיא תמיד עבורי גילום אפשרי, אך גם הכרחי, של מקור. האם ללא כל אלה באמת יכולה להתקיים ספרות עברית? בקרב המהגרים יהיו כאלה שישכחו אחרי ככלות הכול את שפת אמם. הן יש שפות רבות שנעלמו. על לוחות ומצבות חרוטות אותיות שאיש אינו מזהה ואיש אינו מדובב עוד. יהיו אנשים שיקצו אל העברית יקיצה מאוחרת; גם במצבים דמנטיים עשויה להתרחש לפתע יקיצה כזאת. אבל יהיו גם כאלה שהעברית שבידם תעמיק את תחושת הניכור עד כדי אלם, מפני שלא יוכלו לתרגם את עצמם ללא שארית (העברית היא דמוית ליטרת הבשר של שיילוק במחזה 'הסוחר מוונציה'; הוא אינו מוכן לתרגם את ליטרת הבשר לשום שפה נוצרית; הוא אינו מוכן לסחור בה בשום מטבע, מפני שאז יתכחש לזהותו: "יש לי שבועה בשמים", הוא אומר בסצנת המשפט במערכה הרביעית). שתיקת הנכר תהיה שונה מהשתיקה האוורירית, לאו דווקא כבדה ומאומצת, שעשויה להשתרר בקרב קהילת הלשון העברית. שתיקה מעין זו עלולה לשים קץ לספרות העברית, לפחות כמו שאנחנו מכירים אותה. אמנם יש בעולם קהילות לשון קטנות מאוד, המדוברות בקרב קבוצות בודדות. אבל מי יהיה קהל הקוראים של הספרות הנכתבת עברית? זו, כמובן, שאלה שנשאלת גם היום במסגרת החיים הטריטוריאליים. ובכל זאת, האם אפשר לאורך זמן לכתוב עברית בסביבה לא עברית, מבלי להחזיק בפרספקטיבה של קהילה לשונית סולידיית הנטועה במקום ההולדת? השפה שהייתה לשפת דיבור בראשית המאה העשרים תחזור בהדרגה למצב המקורי שלה. זו אינה בהכרח גזרת מוות. המקרא הוא עדיין הטקסט הנקרא ביותר בעולם – בתרגום – מאז תרגום השבעים, ותרגומים הם חלק אינטגרלי מהיסטוריה של שפה ומן הקורפוס הספרותי שלה. והיו עוד אנשים שיגלו אותה, ויבקשו אחר ארכיונים כתובים וקוליים, ילמדו, יקראו, ואולי גם יכתבו עברית. אולי המרחק יאפשר התקרבות. אולי הבריחה הגדולה סופה שתסגיר אותנו בידי מה שאנחנו בורחים מפניו. אבל הרי לא מפני העברית אנחנו מחשבים לברוח. האם, כמו גרשם שלום, או נמענו, פרנץ רוזנצווייג, אנחנו בעצם שבים לברוח מפני החיבור האימתני בין שפה לטריטוריה?

אפילו כך הוא, שפה היא תמיד גם אפשרות של התחלה חדשה. אני יכולה לדמיין ארכיאולוג צעיר, מלומד גמור הספון במחקריו, "אשר תחת לגלות עניין בחיים משקיע הוא את כל מעייניו בשרידי העבר הקלאסי", עד כי הוא שוכח את זיכרונות הילדות שנחל מאבות אבותיו. ואף על פי כן, יום אחד הוא יוליך את עצמו, בעקבות חלום שחלם, להשתתף בחפירות במקום שבו שכנה אי-אז, לפני כמאתיים שנה, ספריית בית אריאלה בעיר תל-אביב. מתחת לעיי המפולת הוא עתיד לשלוף ספר השמור בשקית פלסטיק, כרוך בעטיפה שחורה. הוא יקרא את הכותרת, 'הספר השלישי', ויעלעל בדפים. נערה שלמדה אתו בבית ספר, שרה – הורי הוריהם נסו ביחד לברלין בעקבות הטבח הגדול – נהגה לדקלם לו את השורות האלה כששיחקו ביחד סקרבל. "אולי יש מלה אחת, אתה בודאי זוכר." האמנם שכח אותה? הן חיה וקיימת היא מחוץ לתעתועי רוחו. "אחר כך אהבה."

4.

"אולי יש ארץ אחת שאתה אוהב."

5.

שבוע לפני המלחמה ביקרתי לראשונה בקיוטו בכנס על נוף וטבע בתרבות יהודית ויפנית. להרף עין הסתובבתי בעולם שאין בו כמעט סדק ממה שמכונה תקשורת גלובלית, שהשפה מייצרת בו קיום הדוק ואפילו הרמטי של דוברים; שפה אטומה לגמרי להבנה שלי, שפה המטילה עליי, כפי שכתב רולאן בארת בספרו 'אימפריית הסימן', את שררת הסימן הטוטלי ללא מסומן וללא משמעות.

אחרי שחזרתי וכבר הייתי שרויה במחשבות על הטקסט הזה, חלמתי על נעמה צאל. בחלום ישבתי איתה בכנס במעין מעגל. היא הוזמנה לדבר על השפה העברית. נעמה עסקה בשפה בכל שנות הכתיבה שלה, החל בספר העיון על יהושע קנז, 'הם דיברו בלשונם', שדן בכתמים של חוסר תקשורת וחוסר תרגום בתוך הסיפור העברי של קנז, וכלה בספר הפרוזה שלה, 'שימי ראש'. הספר הזה, שנחתם במסה "השפה שנפלה", שפורסמה כאן ב'הו!' בתקופת הקורונה, כולל "סיפורי רעש" המתעדים מיני צרימות שעברית היומיום סופחת זה כמה עשורים. כשהציגו את נעמה בכנס, הזכירו את הספר הזה, שראה אור לאחר מותה. כולנו ידענו זאת. לא הרגשתי בחלום חרדה. אין קורת רוח גדולה יותר, שברירית יותר, מלשוב ולשמוע קול אהוב שגווע. הכול כבר אירע, ואף על פי כן, נגלו לי עוד אפשרויות חיים.

עברו יומיים ובחלומי הופיעה רוג'ית מטלון. היא הסתתרה במתקן לבקבוקים ממוחזרים ברחוב ארלוזורוב פינת יהושע בן נון, כמו במחזה של בקט, 'את, הימים היפים'. רצתי לעברה. היא התלבטה אם להוציא את ראשה או לתחוב אותו עמוק יותר בגובה הבקבוקים השרועים. אמרתי לה: "את יודעת שהוצאנו את 'עד ארגיעה' ואת 'אושר מאחורי העצים'?" היא נראתה לא מרוצה. אמרה שהיא עומדת להוציא ספר חדש.

15 באוקטובר 2023

ביבליוגרפיה:

ז'אק דרידה, "החד-לשוניות של האחר", מצרפתית: משה רון, רסלינג, 2019; רוג'ית מטלון, "עד ארגיעה", אפיק, 2017; זיגמונד פרויד, "השגיונות והחלומות בסיפור 'גראדיווה' של ו' ינסן", בתוך "מעשה היצירה בראי הפסיכואנליזה", מגרמנית: אריה בר, דביר, 1966; דליה רביקוביץ, "הספר השלישי", הקיבוץ המאוחד, 1970; גרשם שלום, "שבועת אמונים לשפה שלנו", מגרמנית: אברהם הוס, בתוך "עוד דבר", עם עובד, 1989.

Pierre Bayard, *Demain est écrit*, Minuit, 2005; Pierre Encrevé, Michel Braudeau, *Conversations sur la langue française*, Gallimard, 2007.